

PROF. OSWALD BALZER

HISTORIA USTROJU POLSKI

PRZEGLĄD WYKŁADÓW UNIWERSYTECKICH

LWÓW

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI GUBRYNOWICZA I SYNA
1914

Biblioteka
Sejmu Śląskiego

15335

II

1150

X-45495
15335 <u>6</u>

Wiadomości wstępne.¹

1. Słowianie. Ich rodowód w grupie ludów aryjskich i pierwotne siedziby. Zróżnicowanie szczepu słowiańskiego na dwa główne odgałęzienia: Słowian północno-wschodnio-południowych i zachodnich, i dalszy tych odgałęzień podział na poszczególne narody.

¹ Jest to przegląd wykładów uniwersyteckich, według wydań litografowanych, ogłoszonych trzykrotnie przez Bibliotekę słuchaczy prawa we Lwowie w latach 1896, 1898 i 1902. Wszystkie trzy wydania nie zawsze wiernie oddają myśl autora, przedstawiają gdzieś luki, a nadto zawierają szereg błędów nieraz rażących, wynikłych z niedokładnego spisania przez wydawcę, który z autorem wcale się nie porozumiewał. Wydanie drugie i trzecie (z r. 1898 i 1902) są dosłownym odpisem pierwszego (1896), powtarzają wszystkie jego błędy, i nie uwzględniają zmian i uzupełnień, jakie autor tymczasem w wykładach wprowadził; dla uwzględnienia późniejszych, licznych i nieraz zasadniczych zmian, przeprowadzonych po roku 1902 nie było oczywiście tem bardziej miejsca w ogłoszonych przedtem trzech edycjach. Rozumie się samo przez się, że w wykładach tych zużytkowane zostały wyniki dawniejszej nauki, jakie osiągnięto aż do chwili ich ogłoszenia; to, co w nich za własność literacką autora, conajmniej od chwili ogłoszenia pierwszego wydania litografowanego (1896), uchodzić może, da się wyrazić w następujących punktach: 1) stwierdzenie i wyświetlenie pewnego zasobu faktów i zjawisk, poprzednio w nauce nierozjaśnionych; 2) pogląd i ocena zarówno tych, jako też ustalonych już poprzednio faktów i zjawisk, o ile odmienne od poglądów i oceny dawniejszych autorów; 3) genetyczne powiązanie tychże faktów i zjawisk ze sobą, znowu, o ile się różni od zapatrywań dawniej pod tym względem wypowiedzianych; 4) wybór materiału nadającego się do omówienia w zarysie historii ustroju Polski; 5) jego rozkład, dyspozycja i konstrukcja całości. Gdzie i o ile owe elementy oryginalne mieszczą się w niniejszym wykładzie, pozostawić należy ocenie znawców przedmiotu. Poniższe streszczenie opiera się wyłącznie na litografowanych wykładach z lat 1896, 1898

Wędrówki Słowian i rozprzestrzenienie się ich ku północy, zachodowi i wschodowi. Pierwsze wielkie państwa słowiańskie z tendencją uniwersalną: państwo Samona, państwo wielko-morawskie. Powstanie państw narodowych, w grupie północno-wschodnio-południowej częściowo przez podbój elementów obcych (Bułgaria, Ruś), w grupie zachodniej przez ewolucją stosunków miejscowych (Czechy, Polska).

2. Okresy w historii ustroju Polski. Ustrój społeczny i polityczny państw podlega z biegiem czasu zasadniczym zmianom, które dają podstawę do odróżnienia okresów; na granicy stoją tu fakty epokowe, niedające się zresztą zawsze określić ścisłą datą chronologiczną. Na zmiany ustroju wpływa ustosunkowanie wzajemne elementów społecznego i państwowego. W zastosowaniu do Polski, można tu, oprócz okresu wstępnego, obejmującego czasy przedhistoryczne, do których należą zaczątki formacji społecznej i politycznej, rozróżnić w czasie od połowy X w. do r. 1795 trzy osobne okresy, tudzież zawiązki okresu czwartego, a mianowicie: okres pierwszy, prawa książęcego, do początku w. XIII, odznaczający się przewagą elementu państwowego nad społecznym, t. j. silnie ześrodkowaną władzą książęcą i brakiem szerszych praw społeczeństwa. Przywileje immunitetowe na rzecz Kościoła (1211—1215) rozpoczynają okres II, sięgający do r. 1505, który można nazwać okresem samorządu społeczności stanowych: społeczeństwo wyzwała się z pod przewagi elementu państwowego, rozpada się na kilka osobno zorganizowanych i wzajemnie odgrodzonych stanów (duchowieństwo, szlachta, mieszczaństwo, stan chłopski), opatrzonych osobnymi przywilejami; każdy stan zdobywa sobie samorząd w załatwianiu swych spraw, i to tak, że jeden w sprawy drugiego mieszać się nie może. Istnieje więc równo-

i 1902, podaje zatem tylko to, co z chwilą wydania ich było już ogłoszone i dostępne; pominięto w niem tylko te ustępy, które sam autor uważa już dzisiaj za błędne lub nieuzasadnione. Nowych zmian, wprowadzonych w wykładach od r. 1896, w streszczeniu tem z umysłu nie uwzględniono, jako dotąd nieogłoszonych; w kilku miejscach, ze względu na konieczność wyjaśnienia niektórych kwestyj lub zapatrywań, podano w przypiskach w możliwie krótkiej formie odnośne uzupełnienia albo przynajmniej zastrzeżenia. Równocześnie złożone zostają dwa egzemplarze litografowanych wykładów, jeden z r. 1896 w Bibliotece Ossolińskich we Lwowie, a drugi z r. 1898 w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie.

waga w organizacyi samego elementu społecznego; w parze z nią także równowaga między elementem społecznym a państwowym, gdyż państwo nie może się mieszać w wewnątrz sprawy stanów, na odwrót zaś stany obowiązane są przyczyniać się do urzeczywistnienia ogólnych celów państwa. Ma też państwo osobne organy, do urzeczywistnienia tych celów powołane. Okres III, Rzeczypospolitej szlacheckiej (rzeczpospolita tyle co państwo, nie dzisiejsza republika), przygotowany po części zmianami z drugiej poł. XV w., od 1505 do sejmu czteroletniego (1788), wykazuje jako znamię charakterystyczne, dążność do wywyższenia stanu szlacheckiego nad inne; chłopci i mieszczaństwo zostają pozbawieni znacznej części swych praw i poddani pod wpływ i w zależność elementu szlacheckiego, duchowieństwo utrzymuje się wprawdzie przy swych przywilejach, ale do wyższych godności ma tu dostęp tylko szlachta. Następuje tedy zwichnięcie równowagi społecznej, a razem z nią także równowagi między elementem społecznym a państwowym, gdyż szlachta zyskuje przeważny wpływ na kierownictwo spraw państwowych, i przeniósłszy na siebie znaczną część atrybucyj rządu, ubezwładnia jego siłę i znaczenie. Poszczególne stadya tego rozwoju: ustawa radska 1505, uznająca w sejmie tylko udział szlachty w senacie duchownym i świeckim, tudzież w izbie poselskiej, w dalszym ciągu rozszerzenie wpływu sejmu na coraz szerszy zakres spraw rządowych, wreszcie przewaga szlacheckich sejmików nad samym sejmem. W omówionych trzech okresach stosunek elementów społecznego i państwowego ulega tedy zasadniczym zmianom: zaczęło się od przewagi elementu państwowego nad społecznym, poczem po okresie równowagi nastąpiła przewaga elementu społecznego nad państwowym. Ustawodawstwo sejmu czteroletniego (1788—1792), zwłaszcza konstytucya 3 maja 1791 zmieniły wiele w ustroju Rzeczypospolitej szlacheckiej, usuwając w znacznej mierze dotychczasową dysproporcya, tak że są punktem zwrotnym, od którego rozpocząć można okres IV, okres państwa nowożytnego, nierozwinięty z powodu najbliższych potem wypadków politycznych, zakończonych dwoma ostatnimi rozbiarami Polski.

3. Literatura przedmiotu. Szkoła historyczna w nauce prawa, jej znaczenie i metoda. Czaicki. Teorya o pochodzeniu prawa polskiego z prawa normańskiego, tudzież przeciwstawiana jej teorya o pochodzeniu jego z prawa rzymskiego. Bezpodstawność obu teoryj. Lelewel, Bandtkie, Maciejowski. Braki w dotychczasowym rozwoju

nauki. Helcel i jego szczególne zasługi. Próby przedstawienia całokształtu historyi ustroju Polski: Hofman, Hüppe, Bobrzyński. Kierunki nowszej nauki: praca nad wydawnictwem źródeł, dyplomaturyuszków, zapisek sądowych, pomników ustawodawstwa. Większe prace konstrukcyjne: Hube, Dunin. Prace monograficzne: Piekosiński, Pawiński, Bobrzyński, Ulanowski i inni.

Okres I, prawa książęcego.

4. Geneza państwa polskiego. Naród polski pierwotnie podzielony na kilka osobnych plemion, jak Polanie, Kujawianie, Łęczykanie, Mazowszanie, Ślężanie, Małopolanie (Wiślanie), z których każde ma osobnych książąt, wyposażonych jednak słabą władzą: nie rozstrzygają oni sami ważniejszych spraw plemienia, lecz powołują przedniejszych na wiece; zgromadzeni rozstrzygają tu o sprawach plemienia, nieraz nawet pozbawiają książąt ich władzy. W pierwotnej monarchii piastowskiej czasów historycznych władza książęca jest natomiast silnie ześrodkowana i niezależna od wieców; zmianę spowodował fakt powstania monarchii, a raczej sposób, w jaki ona się wytworzyła. Różne poglądy na genezę państwa polskiego Teorye najazdu: Szajnoch, Maciejowskiego, Piekosińskiego, nieuzasadnione. Zjednoczenia dokonywa plemię Polan i panująca tamże dynastia Piastów, pochodząca, jak sądzą, od naczelnego urzędnika dworu dawniejszej dynastii Popielowców, zwanego piastem, i to prawdopodobnie przez podbój innych plemion pokrewnych, na które przechodzi nazwa plemienia Polan jako ogólna nazwa narodowa. Skutkiem podboju utwierdza się silna władza książęca najpierw wobec plemion podbitych, a potem także wobec plemienia zarodowego, usuwa znaczenie wieców jako organu ograniczającego władzę, i stwarza silną organizacją prawa książęcego. Analogie z dziejów innych ludów słowiańskich, tudzież zachodniej Europy.

5. Typy pierwotnego osadnictwa. Trudne warunki pierwotnego osiedlenia. Osadnictwo polskie rozkłada się na szereg wieków przedhistorycznych i pierwsze stulecia historyczne. Wsie patronimiczne na *-ice*, od nazwiska głowy rodu tworzone (Kwiatki, Kwiatkowice). Czasem ta forma oznacza, komu ludność wsi jest poddana, n. p. Opatowice, Biskupice. Nazwy osad, określające zatrudnienie ludności niewolnej tamże mieszkającej, czyli osady służebne (Piekary, Kuchary, Szklary, Zduny, Koniary). Nazwy wsi,

osiedlanych jeńcami wojennymi (Czechy, Pomorzany, Prusy, Węgry). Nazwy osad, oznaczające, do kogo należą, przez dodanie końcówek dzierżawczych do imienia właściciela: Sieciechów, Bodzęcin, Prędocin, Sandomierz, Domaradz, Małogoszcz (osady pańskie). Osady, określane nazwami topograficznymi (Dąbrowa), które zresztą nosiły czasem także drugą nazwę, odpowiadającą któremukolwiek z poprzednich typów. Osady określane nazwą rodu, który je zasiedlał (dawniej mylnie zwane wojskowemi), jak Bąki, Rysie, Szamotuły, Zebry¹.

6. Układ społeczny. Zrazu tylko dwa stany: wolni i niewolni. Wolni: ludność tubylcza, zasilana jednak częściowo żywiołami obcymi, zwłaszcza rycerstwem, sprowadzanem przez Piastów z Czech, Niemiec i t. p. Ludność wolna niezmieszana w dalsze osobne stany, z osobnymi prawami. Są w niej tylko zawody: duchowieństwo, rycerstwo, ziemianie, i t. p. Przejście z jednego zawodu do drugiego dopuszczalne. Pośród wolnych wyróżnia się szlachta. Mylne teorie o dynastycznem jej pochodzeniu; należą tu ci, którzy skupili większą posiadłość ziemską, piastują wyższe dostojenstwa; ale to nie stan, bo nie ma osobnych praw, tylko przedniejsze znaczenie społeczne, do tego niezamknięty na zewnątrz. Najniższa grupa wolnych, dziedzice, gospodaruje na małych udziałach gruntowych; w w. XII i XIII grupa ta zanika. Niewolni pochodzą z jeńców i brańców wojennych, z ludzi zakupionych w niewolę, tudzież z skazańców, dawniej wolnych. Trudnią się albo pracą na roli, albo chowem bydła, albo rzemiosłami wiejskimi, albo pracują jako czeladź po dworach. Są przypisancami (*glebae adscripti*). Pan może ich przenieść z roli, albo sprzedać z gruntem lub bez niego. Z gruntu składają część plonów panu, nadto obo-

¹ W rozdziale tym, odpowiednio do nowszych moich prac, wyjaśniam obecnie w związku z nomenklaturami podanych tu typów osadnictwa, kwestyą organizacyi rodowej i pierwotnej wspólnej własności rodów. Ród (mały), zasiedlający osadę, stoi pod naczelnictwem starosty rodowego, niekoniecznie najstarszego w rodzie, wyznaczanego zwykle przez poprzednika, skutkiem czego władza starościńska zmienia się z czasem w dziedziczną; w braku dezygnacyi poprzednika wybiera starostę ród. W ważniejszych sprawach rodu rozstrzyga wiec rodowy; starosta rozdziela pracę, zarządza zapasami. Własność ziemi należy do całego rodu wspólnie, dopiero z biegiem czasu następuje jej indywidualizacya. Późniejsze ślady współwłasności rodowej: rodowa zemsta i prawa majątkowe krewnych.

wiązani mu do posług, według jego uznania. Decimi, niewolnicy osiedlani systemem dziesiątkowym; narocznicy (od narzec, przeznaczyć), osiedlani w osadach, stojących w związku z ówczesną organizacją grodową.

7. Treść władzy książęcej i stosunek Polski do papieństwa i cesarstwa niemieckiego. Treść władzy książęcej wypełnia pojęcie *ius ducale*. Książę rozporządza krajem w stosunkach prawa publicznego, jest właścicielem prywatnym wszystkiej niezajętej przez osiedleńców ziemi. Mieszkańcy stoją doń w stosunku bezpośrednio-poddanym (nie lennym). Książę rozstrzyga o wojnie i pokoju, jest najwyższym wodzem, mianuje i usuwa urzędników, wykonywa najwyższą władzę rządową i sądową, ma prawo żądania ciężarów i danin od ludności niewolnej, częściowo i wolnej. Nazwa jego książdz (knez), później zdrobn. książę. Istoty silnej władzy książęcej nie zmienia jego zależność na zewnątrz. Wobec papieństwa wchodzi Polska w stosunek podporządkowania na podstawie t. z. darowizny Gniezna Mieszka I z r. 985—992, z której wypłynął obowiązek uiszczania przez książąt daniny na rzecz papieństwa, zmienionej później na opłatę mieszkańców Polski, t. j. świętopietrza; obowiązek ten stał się później cechą odróżniającą Polskę od krajów sąsiednich. Lenną zawisłość ta wobec papieństwa nie jest; jest to tylko stosunek opieki (protekcji). Bardziej istotną była zawisłość od cesarstwa niemieckiego. Mieszko I r. 963 zobowiązuje się płacić daninę po Wartę; nadto on, jako też Bolesław Chrobry w początkach rządów służą cesarzom pomocą wojenną i jeżdżą na jego dwór (elementy stosunku lennego). Danniczość jest zatem oparta na traktacie, stosunek lenny rozwija się tylko faktycznie. Zjazd gnieźnieński (1000) przynosi zupełne usamowolnienie Polski i samostanną jej organizację kościelną wraz z prawem mianowania biskupów; wyrazem tego włożenie korony na głowę Chrobrego przez Ottona III, które nie jest koronacją w znaczeniu właściwym, ile że mogła jej dokonać tylko władza kościelna. Koronacja dopiero 1024, dwukrotnie jeszcze powtórzona (Mieszko II i Bolesław Szczodry 1076). Po zjeździe gnieźnieńskim ze strony Niemiec nowe usiłowania o podporządkowanie Polski. Stosunek odtąd zmienny w miarę ułożenia się warunków politycznych i indywidualności obustronnych władców. Pokój krzyszkowski Bolesława Kędzierzawego 1157 i ostateczne rozchwianie się stosunku zależności wobec Niemiec.

8. Następstwo tronu. Prawo Piastów do tronu dziedziczne, służy tylko mężczyznom, z wykluczeniem kobiet. Synowie poprzednika dziedziczą wspólnie, stąd podział na dzielnice; w braku potomków krewni boczni, wyznaczeni przez poprzednika. Przy podziale kraju między synów jeden, dowolnie wybrany przez ojca (choćby młodszy), otrzymuje zwykle większą dzielnicę i zwierzchnictwo nad innymi braćmi (władza wielkoksiążęca, pryncypat), często też usuwa innych i jednoczy całe państwo w swem ręku. Testament Krzywoustego 1138, uznając nadal zasadę podziałów, tudzież władzę wielkoksiążęcą, wprowadza tylko ustalony porządek dziedziczenia co do pryncypatu, oparty na zasadzie senioratu (najstarszy z całego rodu) i przetwarza dzielnicę krakowską w wielkoksiążęcą. Testament ten obalony faktycznie już przez synów Krzywoustego (wypędzenie Włodzisława II), a prawnie przez uchwały zjazdu łęczyckiego r. 1180 lub 1181, które uznały prawo najmłodszej linii (Kazimierza Sprawiedliwego) do dzielnicy krakowskiej. Starsze linie Piastów walczą jeszcze nieraz w w. XIII o uznanie praw swych w myśl testamentu, ale bez trwałego powodzenia, przyczem podział z 1138 ostaje się i w następstwie prowadzi do nowych podziałów, tak, że w XIII w. Polska podzielona jest już na blisko 20 dzielnic. W początkach tego wieku upada też władza zwierzchnicza wielkiego księcia krakowskiego (zatrącenie tytułu *dux Poloniae* w tytulaturze książąt krakowskich). Wyrazem jedności rozdrobnionego państwa staje się odtąd głównie organizacja kościelna (prowincja gnieźnieńska, obejmująca wszystkie dzielnice polskie).

9. Organizacja rządu i zarządu. Władza rządowa ześrodkowana w ręku księcia; w ważniejszych sprawach zasięga on rady przedniejszych. Za Chrobrego istnieje stała rada dwunastu, później powoływani do rady w ogóle dostojnicy i urzędnicy, którzy gromadzą się od czasu do czasu na wiece. Te wiece różnią się od dawniejszych, starosłowiańskich; są one tylko zgromadzeniem urzędniczym, bez ściśle określonej kompetencji, bez stałych terminów zbierania się, ich rada nie wiąże księcia. Faktyczny wpływ wieców na sprawy państwa tem większy, im mniejsza potęga i znaczenie książąt, zatem w czasach podziałów coraz znacniejszy. Samo wykonywanie władzy rządowej polega na osobistym wglądaniu księcia w odnośne sprawy i powoduje ciągłe objazdy jego po kraju. Kwestya stolicy (Gniezno, t. j. Knezno, gród książęcy, później Kraków). Częściowo wyręcza się książę urzędnikami. Hierarchia urzędnicza

dwojaka: nadworna i w poszczególnych okręgach państwa. Najdawniejszy urzędnik nadworny, jak sądzą: piast, zarządca dworu książęcego. Prawdopodobnie za Bolesława Chrobrego zorganizowano nowe urzędy nadworne na wzór zachodni. Zarządcą dworu staje się kmieć pałacowy (*comes palatinus*), który zastępuje księcia przygodnie w dowództwie wojennem (wojewoda) i wykonywaniu sądownictwa (sądy palatyńskie). Kanclerz. Stolnik. Cześnik. Z podziałem państwa na dzielnice każdy książę wprowadza taką samą hierarchią nadworną, stąd większa ilość palatynów, kanclerzy i t. p. (równocześnie), nadto powstają dalsze urzędy, jak podkomorzy, sędzia, koniuszy, łowczy, chorąży, miecznik i t. p.; pojawiają się też już zastępcy niektórych urzędników, jak podsędek, podskarbi i t. p. Zarząd poszczególnych okręgów prowadzą kmiecie grodowi (*comes castri*, c. *castellanus*, stąd później kasztelan). Grody powstały częścią w czasach pierwotnych, częścią już w czasach historycznych, budowane dla celów obronnych oraz administracji miejscowej, dla tego najwięcej ich na granicach, mniej zaś w środku państwa; stąd i okręgi przynależne do grodów różnej wielkości, niekoniecznie odpowiadają terytoryom plemiennym czy ludowym. Gród nie jest miastem ani w znaczeniu ekonomicznem (centrum handlu i przemysłu), ani prawnem (organizacya samorządna); podlega bezpośrednio władzy kmiecia grodowego, jak inne miejscowości kasztelanii. Kmieć grodowy ściągą daniny na rzecz księcia, wykonywa władzę policyjną, sądowniczą i dowództwo nad hufcami z kasztelanii. Okręg kasztelański rozpada się na opola (*vicinia*); jest to prastara organizacya, obejmująca większą ilość osad sąsiednich (związek terytoryalny), której przysługiwał niegdyś zarząd spraw miejscowych, obecnie w stanie stopniowego rozkładu; spełnia obecnie tylko następujące funkce: uiszcza daninę opolną, odpowiada za zbrodnie popełnione w opolu, jeśli sprawca nie da się wyśledzić, świadczy w sprawach granicznych¹.

10. Sądownictwo. Wykonywane na wszystkich stopniach przez księcia lub w imieniu księcia, jednostkowo. Książę sędzi albo na wiecu (sądy wiecowe), albo na dworze (sądy nadworne), w otoczeniu urzędników, których radą nie jest wiązany, wydając wyrok według własnego uznania. W zasadzie rozstrzyga sprawy najważniejsze, ale i drobniejsze można przed sąd jego wynieść; do niego

¹ Genezę opoli omawiam teraz w części wstępnej w nowem oświeceniu.

też należą nagany sędziów niższych. W zastępstwie księcia sędzi przygodnie kmieć pałacowy (sądy palatynskie), albo sędzia i pod-sędek nadworny. Po grodach nad ludnością wolną, a w niektórych sprawach i niewolną, wykonywują sądownictwo kmiecie grodowi.

11. Ciężary prawa książęcego. Ciężą głównie na ludności niewolnej wiejskiej, i polegają albo na świadczeniach usług, albo na daninach. Pośród usług ważniejsze: a) usługi dla celów wojennych: wojna (wyprawa wojenna), przesieka (ścinanie drzew w lasach dla zatamowania przechodu nieprzyjacielowi), budowa i naprawa grodów i mostów, stróża (straż w grodach, później opłata pieniężna); b) usługi dla utrzymania pokoju i bezpieczeństwa: krzyk, ślad; c) usługi dla ułatwienia komunikacji księciu i jego urzędnikom: podwody, powóz, przewód; stan albo nastawa (po-dejmowanie księcia i jego urzędników). Obowiązki myśliwskie: przełaja, sokół. Daniny: wół, krowa, narzaz (danina w wieprzach), czasza (danina w miodzie); powołowe, poradne, podworowe, podymne. Jeśli daninę uiszczano w zbożu, zwała się osep, jeśli w pieniądzu, obraz (*moneta*). Opłaty: mostne, targowe, pomocne i t. p.

12. Wojskowość. Służbę wojenną spełnia rycerstwo, utrzymywane przez księcia na dworze i po grodach, nadto prawdopodobnie w razie potrzeby ziemianie, posiadający dobra; w zasadzie także ludność niewolna, obowiązana do »wojny«, z którego to obowiązku mało jednak korzystano, głównie w razie najazdu kraju przez nieprzyjaciela. Rodzaje uzbrojenia. Organizacja wojskowości terytoryalna, nie rodowa.

13. Rozwój prawa. Wyłączne i przeważne znaczenie prawa zwyczajowego. Jego właściwości: formalizm, symbolika, prostota, partykularyzm. Wola książęca jako czynnik przetwarzający i uzupełniający prawo zwyczajowe, głównie przez praktykę, stosowaną przez księcia w administracji i sądownictwie. Słabe zaczątki ustawodawstwa we właściwym tego słowa znaczeniu.

Okres II, samorządu społeczności stanowych.

14. Przejście do okresu II. Immunitety i powstanie samorządu. Dążność poszczególnych grup społecznych, związanych wspólnością zawodu, do wzajemnego odgraniczenia się i zamknięcia wobec siebie, tudzież uzyskania osobnych praw i przywilejów, t. j. do przetworzenia się w stany we właściwym tego słowa znacze-

niu, urzeczywistniona wobec słabnącej coraz bardziej skutkiem podziałów i wzajemnych walk potęgi książąt. Ustępstwa książąt przejawiają się głównie w formie przywilejów immunitetowych, bądź szczególnych, według tej samej normy we wszystkich wypadkach nadawanych, bądź też w kształcie przywilejów ogólnych, całym stanom udzielanych. Immunitet zawiera dwie główne wolności: wolność od ciężarów prawa książęcego i wyjęcie z pod władzy (głównie sądowniczej) urzędników książęcych, z nielicznymi wyjątkami co do niektórych ciężarów, i podległości w najważniejszych sprawach pod orzecznictwo księcia. W miejsce tego powstają w obrębie każdego stanu osobne urzędy samorządne, przez stany wybierane. Samorząd w szerszym znaczeniu uzyskują duchowieństwo, szlachta i miasta, w ściślejszych granicach także stan kmiecy (samorządne sądownictwo). Każdy stan opatrzony szeregiem odrębnych praw, zresztą różnej treści, ale w załatwianiu swoich spraw na wewnątrz zgoda samodzielny, niezależny od innych. Powstaje więc równowaga stanów, t. j. równowaga w obrębie samego elementu społecznego. W parze z nią wytwarza się równowaga między elementem społecznym a państwowym, o ile bowiem państwo nie ma prawa mieszać się w wewnętrzne sprawy stanów, o tyle istnieje pewien zakres spraw ogólnych (państwowych), do których urzeczywistnienia przyczyniać się winny stany, i które załatwia osobna hierarchia urzędnicza państwowa; przytem poszczególne stany nie mogą na bieg tego rodzaju spraw wpływać jednostronnie. Stosunek panującego do stanów nie polega na umowie, istota i źródło jego władzy są te same co w okresie I, tylko że przywilejami stosownie uszczuplone.

15. Kościół i duchowieństwo. Walka o wolności kościelne w początkach XIII w. Prawo mianowania (inwestytury) biskupów odebrane książętom i przekazane kapitułom (1207). Przywileje immunitetowe kościoła polskiego z r. 1211 i 1214—1215, uzupełnione późniejszymi przywilejami szczególnymi. Organizacya kościoła w Polsce. Związki metropolitalne: gnieźnieński, lwowski; biskupstwo warmińskie. Legacya i prymat arcybiskupa gnieźnieńskiego i prawa stąd wypływające. Wybory kapitułne biskupów z biegiem czasu ograniczone przez rezerwy papieskie. Prawo nominacyi biskupów w ciągu w. XIV i XV odzyskane przez królów (forma: *litterae instantiales*), ale wyraźnie zatwierdzone dopiero bullą Sykstusa V z r. 1589. Godności kapitułne od 1496 zastrzeżone dla szlachty

z nielicznymi wyjątkami plebejuszów - doktorów. Ustawodawstwo kościelne: statuty synodów prowincjonalnych, a od w. XIV także dyciezyjalnych. Co do sądownictwa nie udało się przeprowadzić t. z. *privilegium fori* (wyłączna podległość osób duchownych sądom duchownym), ale naodwrot obejmuje ono częściowo także osoby świeckie, nie tylko *in causis mere spiritualibus*, ale także *in causis secularibus spiritualibus annexis*. Edyktem krakowskim z r. 1433 przyznana wyrokom sądów duchownych posiłkowa egzekucya świecka (zniesiona 1563).

16. Szlachta. Upadek dawnego rycerstwa grodowego, utrzymanego przez księcia. Związanie służby wojennej z posiadłością ziemską i rozdawnictwo na szerszą skalę dóbr książęcych na rzecz rycerstwa, w zamian za obowiązek służby wojennej. Dobra rycerstwa otrzymują immunitety, t. j. zwolnienie od ciężarów prawa książęcego i od władzy urzędników książęcych. Stan rycerski staje się stanem ziemiańskim, a zarazem stanem szlacheckim ze względu na przedniejsze miejsce, jakie zajął w organizacyi społecznej. Zrazu jednak główny nacisk spoczywa na pierwiastku rzeczowym: kto ma posiadłość ziemską, jest rycerzem i szlachcicem, straciwszy ją, nie liczy się do tego stanu. Proces tworzenia się szlachty jest zatem przez pewien czas w pełnym toku, stan szlachecki nie jest zamknięty. Z biegiem czasu przesuwają się punkty ciężkości na pierwiastek osobisty, t. j. przynależność do stanu szlacheckiego staje się dziedziczną, niezależną od posiadania ziemi; odtąd rozróżnienie między szlachtą osiadłą i nieosiadłą; odtąd też nabycie posiadłości ziemskiej nie powoduje już samo przynależności do stanu szlacheckiego. Stan szlachecki staje się stanem zamkniętym. Zewnętrznym wyrazem przynależności do stanu szlacheckiego stają się (pochochodzące z dawnych czasów) zawołania (proklamy) i herby. Poprzednikami herbów są godła napieczątne, jeszcze w XII wieku zmienne nie tylko w różnych pokoleniach, ale i u tej samej osoby; dopiero od połowy w. XIII, a głównie od początku w. XIV ustalają się i rozszerzają w Polsce herby we właściwym tego słowa znaczeniu, przybierane dowolnie przez poszczególne rody; jedne i drugie są prostym naśladownictwem rzeczy, wytworzonej poprzednio na Zachodzie. Organizacya szlachty jako osobnego stanu w Polsce jest zatem stosunkowo późną (XIII w.) i opartą na wzorach zachodnich. Herby mówiące, herby literowe, herby nieme (te ostatnie złożone z kresek w rozmaitych kombinacyach, uważane mylnie za znaki

runiczne). Prawa szlachty: główszczyzna i nawiązka najwyższa, wolność podatkowa, dziesięcina swobodna, *neminem captivabimus*, służba wojenna za wynagrodzeniem (po upływie pewnego czasu i zagranicą), dostęp wyłączny do urzędów, podległość sądownictwu ziemskiemu i królewskiemu. *Ius militare*. Nabycie szlachectwa: a) w sposób naturalny, przez urodzenie (kwestya szlachectwa matki), b) w sposób sztuczny, t. j. albo przez adopcyą ze strony rodu szlacheckiego, albo przez nobilitacyą królewską, za nadaniem upośledzonego herbu królewskiego, zatem właściwie także przez adopcyą ze strony króla. Utrata szlachectwa. Włodycy (ścierciałki) mają tylko połowę szlachectwa (*media militia*), zwłaszcza połowę główszczyzny i nawiązki szlacheckiej; ich stanowisko prawne, brak herbów i zawołań, sposób spełniania służby rycerskiej (jeden za kilku). Ich przypuszczalna geneza: upośledzone stanowisko ekonomiczne w czasie, kiedy się rozwinął proces tworzenia szlachty i wynikająca stąd niemożność przybrania herbów. W XV w. klasa włodycza w stadium rozkładu, przechodzi potem przeważnie w kondycyą mieszczańską i chłopską¹.

17. Mieszczaństwo i miasta. Zmienione warunki kulturalne i gospodarcze napierają do stworzenia większych ognisk przemysłu i handlu, jakie na krótko przedtem powstały w Niemczech; w związku z tem idzie prąd ekspansywny z Niemiec do Polski, i powoduje tu zakładanie miast we właściwym tego słowa znaczeniu, zrazu przy najważniejszych grodach, potem w miejscowościach mniejszych, nieraz nawet w dawniejszych wsiach. Najazdy Tatarów nie są główną przyczyną kolonizacyi na prawie niemieckiem. Mieszczanom zastrzegano w przywileju lokacyjnym (zasadczym) używanie prawa miejskiego niemieckiego, a mianowicie magdeburgskiego właściwego albo pewnych jego odgałęzień, jak śródzkiego lub chełmińskiego (to ostatnie głównie na Mazowszu i w ziemiach pruskich). Stosunek osadników do pana miasta (po latach wolnizny stały czynsz za udzielone dworzyszcze); stosunek do władzy państwowej, oparty na zasadzie immunitetu. Pierwotną jedyną władzą w mieście jest wójt (*advocatus*), zwykle także zasadzca miasta. Jego władza połączona z szeregiem uprawnień majątkowych dziedzicznych staje się sama dziedziczną i daje mu przez to niezależne stanowisko zarówno

¹ Genezę szlachty i włodyków, tudzież znaczenie zawołań omawiam teraz w częściowo odmiennem oświetleniu.

wobec pana jak i mieszczaństwa. Dążność miast do stworzenia organów samorządnych miejskich we właściwym znaczeniu. Powstanie rad miejskich (rajcy, z burmistrzem na czele). Rajcy nowotni (siedzący) i starzy. Z biegiem czasu wytwarza się dożywotność urzędów radzieckich. Zakres działania rad: ustawodawstwo w sprawach miejskich (wilkirze), zarząd, policja i częściowo sądownictwo. Wójt z ławnikami, wybieranymi przez miasto, ograniczony do wykonywania samego sądownictwa, ale że i teraz jeszcze jest niezależny wobec miasta, przeto skupują one gdzieś indziej wójtostwa, przenosząc jego prawa na siebie i ustanawiają odtąd wójtów jako zależnych od siebie funkcjonariuszów miejskich. W miastach mniejszych panowie nie dopuszczają do wytworzenia się rad miejskich i skupują sami wójtostwa, przez co uzyskują tu pełnię władzy. Stąd rozróżnienie między miastami a miasteczkami (*civitas, oppidum*). Organizacja handlu i przemysłu średniowiecznego oparta na zasadzie prohibicyjnej (przeciwieństwo zasady wolnej konkurencji); wyjątki dopuszczalne tylko w interesie odnośnego miasta, n. p. przy t. z. prawie składu, gdzie obcy kupcy obowiązani przez pewien czas sprzedawać swe towary w mieście, przez które przejeżdżają, ale tylko hurtownie, dla zaspokojenia potrzeb kupców miejscowych. Organizacja cechowa, oparta na wzorach zachodnich. Cech: przymusowy związek rzemieślników tej samej kategorii. Warunki przynależności cechowej: lata uczniostwa i czeladnictwa, wykonanie majstersztyku. Władze: cechmistrz, zgromadzenia cechowe. Organizacja cechowa zmierza do przestrzegania interesów konsumentów i producentów: zakupno materiału surowego i rozdzielanie go między majstrów po równej cenie, ograniczenie liczby czeladzi i stała norma ich płacy, ustanawianie cen wyrobów. W organizacji cechowej położony wybitny nacisk na prawo do pracy i zapewnienie każdemu stosunkowego, równomiernego zarobku.

18. Stan kmięcy. Ujemne strony dotychczasowego gospodarstwa rolnego: brak zasiedlenia wielkiej ilości ziemi, i trudne położenie ekonomiczne i prawne dawniejszej ludności włościańskiej. Kolonizacja, obejmująca przedewszystkiem dawniejsze nieużytki, dokonywa się zrazu przez osadników z Niemiec od pocz. XIII stul., naprzód na Śląsku, potem w innych częściach Polski, przy wzrastającym z biegiem czasu udziale polskiego żywiołu chłopskiego, na zasadzie umów, zawieranych między panem a osadnikiem (przywilej zasadzcy). Wynik kolonizacji: zagospodarowanie kraju, handel

zbożowy. Koloniści otrzymują immunitety, sądownictwo nad nimi obejmuje sołtys z ławnikami wiejskimi; jest zwykle zasadźcą wsi, otrzymuje uposażenie w wolnych łanach, udział w czynszach i opłatach sądowych i in. Są to prawa majątkowe, dziedziczne w rodzinie sołtysiej; wynika stąd także dziedziczność samego sołtystwa jako urzędu. Przez to staje się sołtys, podobnie jak wójt w mieście, niezależnym wobec pana jako też i mieszkańców wsi. Osady zorganizowane jako gminy; otrzymują prawo miejskie niemieckie: magdeburskie, śródzkie albo chełmińskie. Stosunek prywatno-prawny do pana: podział wsi na łany, w figurze mniej więcej regularnej, z przeprowadzoną przez środek drogą, u której budowano domostwa; osadnik otrzymuje zwykle jeden łan; poza łanami chłopskimi często nieznaczna ilość (kilka) łanów pozostawiona dla gospodarstwa folwarcznego pana (*überschar*, obszar); pastwiska w wspólnym użytkowaniu. Osadnicy, wolni, mają prawo wieczysto-czynszowe do gruntu, po upływie t. z. lat wolnizny płacą panu roczny czynsz pieniężny (gospodarstwo czynszowe), nieznaczne daniny w naturaliach i świadczą rocznie 2—4 dni pańszczyzny na uprawę łanów folwarcznych. Korzyści z kolonizacji dla pana, sołtysa i osadników. Przenoszenie dawniejszych wsi polskich na prawo niemieckie z tą samą organizacją prawną, co i w poprzedniej grupie. Znaczenie wyrazu kmieć, który się teraz ustala na określenie ludności włościańskiej. Prawo wysiedlania się kmieci ograniczone tylko względami gospodarczymi, bezwzględne co do potomstwa kmiecego, ściśnione co do gospodarzów samoistnych (co roku dwu, zwrot załogi czyli zapomogi pańskiej, opłata zaległego czynszu, siedzianego, wstanego). Prawo wysiedlania się całych wsi wyjątkowo dopuszczalne. Wsie na prawie wołoskiem, z kniaziami (jako sołtysami) na czele.

19. Sądownictwo w miastach i wsiach na prawie niemieckiem. Niższe: sądy ławnicze, wójtowskie lub sołtysie, dla spraw mieszczan wzgl. kmieci, z wyłączeniem jednak cięższych spraw karnych, przekazanych sądom pana, odprawianym wspólnie z miejscowymi ławnikami i wójtem lub sołtysem (roki wielkie, trzy razy do roku). Sami wójtowie lub sołtysi odpowiadają przed sądem leńskim (przewodniczy pan, w otoczeniu wójtów lub sołtysów sąsiednich). Powstanie stałych sądów leńskich w dobrach książęcych i większych kompleksach dóbr prywatnych (zwłaszcza duchownych) i stopniowe rozszerzenie ich zakresu działania na sprawy, sądzone przedtem na rokach wielkich, tudzież sprawy odwoławcze od niż-

szych sądów ławniczych. Tak powstają sądy wyższe prawa niemieckiego, bądź królewskie (Kraków, Sandomierz, i t. p.), bądź prywatne. Orzecznictwo odwoławcze sprawują jednak zrazu i inne sądy: ławy miast większych wobec ław miast mniejszych, miejscowe rady miejskie, lub ławy miast niemieckich, Magdeburga i Halli. Reforma sądownictwa wyższego, przeprowadzona przez Kazimierza W. r. 1361 (1356): w sądzie wyższym prawa niemieckiego na zamku krakowskim scentralizowane orzecznictwo wyższe z całego kraju nie tylko co do posiadłości królewskich, ale i prywatnych; nad nim postawiony jako instancja najwyższa sąd sześciu miast, jako sąd królewski komisariski. Częściowe niepowodzenie reformy: ostają się dawniejsze sądy leńskie królewskie i prywatne, a nadto powstają nowe, jako instancje drugie; sąd krakowski staje się instancją trzecią, a sąd sześciu miast czwartą. W późniejszym rozwoju rzeczy konkurencja właściwego sądownictwa królewskiego czyniona sądowni sześciu miast.

20. Władza książęca i królewska. Unia Litwy z Polską. Kraje lenne. W XIII w. utrzymuje się podział na dzielnice. Usiłowania zjednoczenia Polski (Henryk Brodaty, Pobożny, Głogowski), pierwsze koronacje (Przemysław II, Wacław II), ustalenie się królewskości od Łokietka, po dokonaniem zjednoczeniu dzielnic polskich, z wyjątkiem Śląska, chwilowo Kujaw, i przez dłuższy czas Mazowsza (ostatecznie do 1526). Połączenie Litwy z Polską od 1386 (unia krewska 1385). Zrazu Litwa inkorporowana do Polski, dopiero od rewolucyi z r. 1399, wzgl. od unii wileńskiej z 1401 przychodzi ponowne uznanie jej odrębności państwowej. Wyrazem tej odrębności osobny wielki książę litewski, wobec którego król polski jest zwierzchnim księciem litewskim. Wielkich książąt ustanawia sam król, potem panowie litewscy za jego zgodą, wreszcie nawet wbrew jego woli. Stosunek zwierzchniego do wielkiego księcia litewskiego ściśle co do treści nieokreślony, zależny od ułożenia się stosunków i indywidualności książąt; czasem powstają u tych ostatnich dążności separatystyczne (próba koronacyi Witołda). Dla usunięcia grożącego niebezpieczeństwa rozbitcia związku, stanowi unia mielnicka 1501, że w obu państwach ma być *unum caput, unus rex*; odtąd nie ma być osobnych wielkich książąt litewskich. Sposób załatwiania spraw wspólnych określony w unii horodelskiej 1413: parlamentum w Lublinie lub Parczowie, jako kongres międzynarodowy delegatów obu państw. Mimo luźnego połączenia,

następuje na Litwie upodobnienie urządzeń społecznych i politycznych na wzór polski: bojarzy przez gromadną adopcyą do herbów (1413) uzyskują prawa szlachty polskiej, powstają miasta na prawie niemieckiem, upodabnia się częściowo organizacya stanu chłopskiego. Powstają analogiczne urzędy nadworne i państwowe, podobny podział administracyjny i t. d. Kraje lenne. Mazowsze od 1355, poddane zrazu tylko królom z rodu Piastów, od 1425 koronie polskiej. Prusy książęce. Warmia. Mołdawia (północna część Wołoszczyzny). Obowiązki i prawa książąt lennych.

21. Następstwo tronu. Idea władzy zwierzchniczej wielkiego księcia krakowskiego nad innymi Piastami dzielnicowymi (pryncypat) upada na początku tego okresu. Dziedziczenie zwykłej władzy książęcej (w w. XIII, w czasie podziału na dzielnice) oparte na tych samych zasadach co i poprzednio¹. Przy sukcesyi bocznych nieraz już przedniejsze warstwy społeczeństwa powołują książąt Piastów; nie jest to elekcyja w właściwym znaczeniu, jeno dezygnacya następcy w braku wyznaczenia przez poprzednika. Następstwo Przemysłowców i Andegawenów. Ludwik wybrany na tron nie jako król wybieralny, jeno jako założyciel nowej dynastyi dziedzicznej (w linii męskiej). Jadwiga, jako córka, musiała być z osobna uznana (pakt koszycki 1374), ale znowu nie tylko co do osoby, jeno jako założycielka (z przyszłym mężem) nowej dynastyi dziedzicznej. Gdy dynastyi nie założyła, ponowny po jej śmierci wybór Jagiełły był również nie wyborem osoby, ale przedstawiciela dynastyi dziedzicznej. Synowie Jagiełły (z czwartego małżeństwa) mieli w zasadzie dziedziczne prawo następstwa; układy ojca o zapewnienie sukcesyi jednemu z nich (przywileje brzeski, krakowski, jedlnieński, 1425—1433) same wywracają zasadę dziedziczności. Pierwszym królem elekcyjnym we właściwym tego słowa znaczeniu jest tedy Warneńczyk, i odtąd ustala się zasada obieralności tronu. Elekcyjność usuwa możność podziału państwa. Mimo elekcyjności ród Jagiellonów aż do wygaśnięcia utrzymuje się stale na tronie polskim ze względu na dziedziczne swe prawo do Litwy; dla utrzymania unii z Litwą wybierano stale Jagiellonów królami. Prawo udziału w elekcyi przysługuje senatorom i wszystkim szlachcie, tudzież miastom (tym ostatnim przez delegatów); panowie mają przodujący

¹ Przyczem uznano po części prawo kobiet jako pośredniczek w przeniesieniu prawa dziedziczenia na mężów lub potomstwo męskie,

wpływ przy wyborze. Udział Litwy. Od ustalenia się elekcyjności warunek wykonywania władzy rządowej: potwierdzenie praw królestwa i przysięga koronacyjna.

22. Urzędy ziemskie. Ziemie i powiaty. Zjednoczone od czasów Łokietka w jedną całość państwową dzielnice zachowują odrębność jako osobne jednostki administracyjne pod nazwą ziem (przy końcu okresu pojawia się już także nazwa: województwo). Zarazem zapewniają sobie samorząd terytoryalny przez przekształcenie dawniejszych urzędów zarówno nadwornych, jak kasztelańskich, w urzędy ziemskie, t. j. urzędy autonomiczne, częściowo wybierane przez szlachtę, stojące na straży interesów miejscowych. To przetworzenie charakteru urzędów spowodowało, że niektóre z nich stają się teraz tylko urzędami tytularnymi (n. p. stolnik, cześnik), inne zmieniają częściowo funkcyje dawniejsze, n. p. podkomorzy staje się tylko sędzią granicznym; niektóre urzędy zyskują nowe uprawnienia, n. p. wojewoda prawo przymirza wojewodzińskiego. Podział na dygnitarstwa i właściwe urzędy ziemskie. Wprowadzanie hierarchii ziemskiej w nowo nabytych krajach (Litwa, Prusy). Ziemie w znaczeniu ściślejszem (powiaty).

23. Starostowie. Za Wacława II ustanowieni po raz pierwszy w charakterze zastępców nieobecnego króla, po jednym dla Małopolski, Wielkopolski i Kujaw. Po odzyskaniu tronu przez Piastów potrzeba zastępstwa odpadła, ale urząd utrzymano jako urząd wykonawczy królewski, z powodu że dawniejsze urzędy panującego (nadworne i kasztelańskie) przetworzyły się w ziemskie. Starostowie w nowo nabytych krajach: Ruś, Prusy. Powstanie starostów powiatowych i stosunek ich do pierwotnych starostów dzielnicowych, jako starostów generalnych. Starosta generalny wielkopolski utrzymuje pierwotne swoje znaczenie. Funkcyje starostów: wykonywanie zleceń królewskich (*brachium regale*), władza policyjna, sądownictwo karne, w dalszym rozwoju rzeczy częściowo cywilne, zarząd dóbr królewskich. Starostwa grodowe (sądowe) i niegrodowe (tenuty).

24. Urzędy nadworne i urzędy stanu. W miejsce dawniejszych hierarchij nadwornych dzielnicowych, przemienionych w urzędy ziemskie, powstaje nowa jedna hierarchia nadworna królewska, częściowo odmiennie złożona. Marszałek, kanclerz, podkanclerzy, podskarbi, podkomorzy, ochmistrz, najwyższy komornik, stolnik, krajczy, kuchmistrz, koniuszy. Niektóre z tych urzędów są

zarazem urzędami stanu (kierownictwo odnośnych działów administracji państwowej). Ich funkcyje. Ustawa z r. 1504. Osobne urzędy nadworne i urzędy stanu na Litwie, przeważnie na wzór koronnych urządziły.

25. Wiece. Zjazdy walne. Senat. Sejmiki. Sejmy. Mimo ograniczeń, którym podległa w tym okresie władza książąt, jej podstawa i treść pozostały te same, co poprzednio, obejmowała ona władzę ustawodawczą, rządową, sądową. Ale faktycznie przy wykonywaniu jej książę musi szukać oparcia u przedniejszych warstw społeczeństwa. Organem ich, w czasie podziałów, jest jak dawniej, wiec. Jest to zgromadzenie dostojników i urzędników pewnej dzielnicy (nie ciało reprezentacyjne), bez określonego zakresu działania, choć zwykle powoływane przez księcia do współudziału w ważniejszych sprawach ustawodawstwa, rządu, sądownictwa (które zresztą książę załatwiać mógł samodzielnie), bez stałych terminów zbierania się, wyposażone tylko prawem udzielania rady (nie głosem stanowczym). Faktycznie książęta wobec słabnącej skutkiem podziałów władzy, muszą najczęściej liczyć się ze zdaniem wiecu. Po zjednoczeniu państwa funkcyje wieców dzielnicowych przechodzą na inny organ; wiece utrzymują się odtąd w poszczególnych ziemiach tylko jako organ samorządny, wykonywujący wyższe sądownictwo ziemskie i ustawodawstwo miejscowe (lauda); udział przysługuje tu urzędnikom ziemskim. Dla załatwiania spraw ogólnych państwowych powstaje za Jagiellonów t. z. *conventio generalis* (zjazd walny), urządzony na wzór dawniejszych wieców dzielnicowych, przy udziale urzędników z całego państwa; niżsi urzędnicy tracą tu jednak wnet prawo udziału, pozostają tylko: 1) lennicy państwa, 2) arcybiskupi i biskupi, 3) wojewodowie i kasztelani, 4) urzędnicy stanu. Grupy te przedstawiają różne interesy: państw lennych, kościoła, ziem i rządu; na ogół jest to organ możnowładczy. Zakres działania zjazdu tego prawie jeszcze nieokreślony, każda niemal ze spraw tu rozpatrywanych mogła być w zasadzie załatwioną przez samego króla; ale rosnące znaczenie możnowładztwa i słabnące stanowisko Jagiellonów powodują, że żadnej ważniejszej sprawy państwowej nie załatwiano bez udziału zjazdu walnego; w szczególności wykonywa się tu ustawodawstwo, załatwia ważniejsze sprawy rządowe i sądowe. Dostojnicy na zjeździe zgromadzeni nie mają głosu stanowczego, jeno doradczy, stąd nazwa ich: panowie rady, później

senat. Dążenie szlachty do uzyskania wpływu na sprawy państwowe. Powstanie sejmików. Statut nieszawski 1454 wymaga przyzwolenia sejmików przy wydawaniu ustaw i zwoływaniu pospolitego ruszenia. Sejmiki zyskują tedy od razu głos stanowczy w rzeczach ustawodawstwa. Później sejmiki wysyłają swych posłów na zjazdy walne. Przez połączenie trzech elementów: króla, senatu i izby poselskiej powstaje (pod koniec XV stulecia) sejm walny. W sejmie zrazu senat ma głos doradczy, jak dawniej, posłowie głos stanowczy, i to tak, że sprzeciwienie się jednego z nich, jako przedstawiciela całego sejmiku uniemożliwiało, w myśl statutu nieszawskiego, dojście uchwały do skutku (zasada późniejszego *liberum veto*). Miasta z początku mogły tu również wysłać posłów, ale z prawa tego mało korzystały. Ustawa radomska *Nihil novi* 1505 przeprowadza ostateczną organizację sejmu, przyznaje udział tylko królowi, senatorom i posłom ziemskim (wyłączeni posłowie miast), w rzeczach ustawodawstwa daje głos stanowczy nie tylko posłom, ale i senatowi; co do spraw rządowych i sądowniczych, załatwianych na sejmie, utrzymane stosunki dawniejsze (udział samego senatu i tylko z głosem doradczym).

26. Konfederacye. Są samorządną organizacją społeczeństwa lub pewnych jego warstw dla urzeczywistnienia celów ogólnych, którym nie sprostały siły średniowiecznego państwa. Zastępują tedy rząd co do pewnych, w zasadzie na nim ciążących funkcji, ale mogą też zwrócić się przeciw rządowi. Są naśladownictwem związków, które przedtem powstały na Zachodzie (bundy, hanzy, kolligacye, konfederacye). Najdawniejsze są u nas konfederacye miast (pocz. XIV w.); w połowie XIV w. pojawia się już pierwsza konfederacya rycerska.

27. Sądownictwo. Rozpada się na trzy działy: ziemskie, starościńskie, królewskie, każdy z pewnemi odgałęzieniami. Do pierwszego należą: 1) sądy (roki, roczki) ziemskie właściwe (sędzia, podsędek i pisarz ziemski, w ich zastępstwie komornicy, z asesorami jako doradcami); czasy odbywania; powiaty mają albo osobne sądy, albo wspólny sąd województwa objeżdża powiaty kolejno. Kompetencya: sprawy prawa ziemskiego mniejsze, niezastrzeżone innym sądom; 2) sądy podkomorskie, dla spraw granicznych, bez stałej siedziby, odbywane na miejscu sporu; 3) sądy wiecowe (roki wielkie) odbywane w poszczególnych województwach trzy razy, później raz do roku przy udziale wszystkich

dygnitarzy i urzędników ziemskich (także sędziego i podsędka); na treść wyroku wpływają przede wszystkim najwyżsi dostojnicy; sądzą w sprawach dziedzicznych, w sprawach większych (przedmioty sporu wyższej wartości), tudzież apelacje. Sądownictwo starościńskie obejmuje: 1) sądy grodzkie właściwe, wykonywane przez starostów lub ich urzędników (podstarości, burgrabia, sędzia i pisarz grodzki), przede wszystkim dla spraw karnych (cztery artykuły), później także w innych mniejszych sprawach karnych i wreszcie cywilnych, zwłaszcza w sporach prowizoryalnych; rozszerzenie jurysdykcji stoi w związku z częstszymi (od sądów ziemskich) kadencjami grodzkimi. Ostatecznie podział na a) roki starościńskie pod przewodnictwem starosty, dla czterech artykułów, co 6 tyg. i b) roki skargowe pod podstarościem lub sędzią grodzkim dla spraw mniejszych, co 2 tyg. 2) Sądy oprawców (od Wacława II) dla spraw karnych, zwłaszcza przy schwytaniu złooczyńcy na gorącym uczynku; stopniowy upadek tego urzędu i przedzierżnięcie się jego w urząd instygatora. Sądownictwo królewskie obejmuje: orzecznictwo apelacyjne, cięższe sprawy karne, sądownictwo dyscyplinarne przeciw urzędnikom i sprawy skarbowe. W sądzie tym prócz króla biorą udział senatorowie jako doradcy (asesorowie) i sąd ziemski miejscowy jako organ do prowadzenia rozprawy. Jeśli król w zastępstwie swem zleci senatorom wydanie wyroku, sąd jest asesorski. Sądy królewskie a) nadworne, odbywane gdziekolwiek w państwie i b) sejmowe; różnice kompetencyjne jeszcze nie istnieją. Sądownictwo królewskie zastępuje: sądy komisarskie, wyznaczane z dowolnie obranych dygnitarzy lub urzędników do załatwiania pewnych spraw szczególnych.

28. Skarbowość. Daniny i świadczenia ludności niewolnej z okresu poprzedniego ustają skutkiem przywilejów immunitetowych. Głównym źródłem dochodów są dobra królewskie, bardzo znaczne, zarządzane bądź bezpośrednio (przez rządców lub wielkorządcę), bądź pośrednio, t. j. oddawane w użytkowanie starostom za opłatą oznaczonego czynszu rocznego. Starostwa grodowe (połączone z sprawowaniem urzędu) i niegrodowe (tenuty) jako chleb dobrze zasłużonych. Dobra bezpośrednio zarządzane nazywają się wielkorządami albo (później) ekonomiami. Hojny szafunek królewsczyzn za Jagiellonów przez nadawanie dożywoci, zastawów (zwykle niewykupywanych) i przez sprzedaż. Ograniczenia

co do pozbywalności królewszczyzn; statuty z 1454 (niepozbywalność starostw) i 1504 (wytrzymanie sumy dłużnej), podstawa późniejszego programu ekzekucyjnego. Dochody z żup i olbor. Mennica. Podatki. Stały: łanowe (poradlne, królestwo), uznany w przywileju koszyckim 1374, płatny (po 2, wyjątkowo 4 gr.) z łanów chłopskich dóbr szlacheckich i duchownych. Nadzwyczajne: pobór, podatek gruntowy, wybierany z mocy szczególnej uchwały sejmików, zjazdów walnych lub sejmów, w pewnej wielokrotności łanowego, n. p. 6, zwykle 12 gr. od łanu. *Subsidium charitativum* duchowieństwa, przyznawane ryczałtowo w większej potrzebie państwa. Szos, podatek z miast, zrazu podatek na cele miejskie, później uchwalany przez zjazdy i sejmy na cele państwowe, bądź od majątków, bądź od dochodów mieszczan. Pogłówne żydowskie. Podatki pośrednie: cło, pobierane nie tylko na granicach, ale i w obrębie państwa od przewozu towarów; szlachta od cła od r. 1496 wolna. Czopowe (*cisa, accisa, ducilla*), podatek od trunków. Skarb królewski nierozdzielony jeszcze na państwowy i prywatny.

29. Wojskowość. Służba wojskowa związana z posiadłością ziemską, spełniana osobiście, wyjątkowo przez zastępców (księża, starcy, chorzy, kobiety, dzieci), pod grozą konfiskaty, w stosunku do rozmiaru posiadłości; jednostką podstawową jest prawdopodobnie posiadłość 10-łanowa. Dla tego włódcy składają się w większej ilości na jednego rycerza. Wójtowie i sołtysi odprawiają również służbę. Zgromadzone rycerstwo stanowi pospolite ruszenie; za dłuższą służbę lub wyprawę za granicę należy się wynagrodzenie. Prawo zwoływania pospolitego ruszenia przysługuje królowi, od 1454 za zezwoleniem sejmików, ale 1501 ograniczenie to zniesione. Zwołanie odbywa się za pomocą trzykrotnych wici. Podział na oddziały według poszczególnych ziem, t. z. chorągwie ziemskie, pod wodzą wojewodów i kasztelanów. Chorągwie rodowe pojawiają się od czasów Kazimierza W. jako naśladownictwo węgierskiego systemu banderyalnego. Naczelne dowództwo: król lub mianowani przezeń dowódcy, od końca XV w. hetmani. Niedostatki pospolitego ruszenia, zmiana taktyki i sposobu wojowania (znaczenie piechoty). Wojska zaciężne, żołnierze, od pocz. XV. wieku. Słabe zaczątki wojska stałego, utrzymywanego z dochodów królewskich głównie na Rusi, jako t. zw. obrona potoczna.

30. Rozwój prawa. Słaba akcja ustawodawcza w w. XIII i jej powody; zwiększa się po zjednoczeniu państwa. Dwie formy ustawodawstwa: przywileje ziemskie i statuty. Pierwsze zawierają głównie ustępstwa panujących na rzecz społeczeństwa (prawo polityczne), drugie dotyczą przedewszystkiem prawa sądowego, choć często obie rzeczy się mieszają. Statuty Kazimierza W., ich rozkład i charakter, późniejsze ich uzupełnienia i dalsze statuty zjazdów i sejmów walnych. Przywileje ziemskie: budziński, koszycki, krakowski, jedlnieński, nieszawski i t. p. Ustawodawstwo mazowieckie. Samorządne ustawodawstwo ziemskie: lauda wiecowa. Ustawodawstwo na Litwie. Sudiebnik Kazimierza Jagiell. Znaczenie prawa zwyczajowego. Księga prawna elbląska (XIII w.), artykuły sądowe (XV w.). Przekłady średniowieczne statutów. Zbiory drukowane: Syntagmata, Statut Łaskiego.

Okres III: Rzeczypospolitej szlacheckiej.

31. Przejście do okresu III. Rzeczpospolita szlachecka. Dążenie szlachty do supremacji społecznej i państwowej zachwiewa już w drugiej połowie XV w. równowagę stanów, a objawia się nie tyle nabyciem nowych praw przez szlachtę, ile raczej uszczupleniem praw stanów niższych (mieszczaństwa, chłopów), tudzież zapewnieniem szlachcie wpływu na sprawy stanów niższych, które one poprzednio samodzielnie załatwiałały. Następuje tedy zwichnięcie dawniejszej równowagi w obrębie organizacji społecznej; że zaś obecnie szlachta (łącznie z duchowieństwem szlacheckiem) stała się jedyną potęgą w państwie, przeciw której królom nie dało się gdzieindziej uzyskać oparcia, przeto podporządkowuje ona sobie także instytucje państwowe, tak że między elementem państwowym a społecznym następuje również złamanie równowagi, na korzyść tego ostatniego. Ustrój Polski, jaki się stąd wytworzył, określamy mianem Rzeczypospolitej szlacheckiej.

32. Szlachta. Ścisłe zamknięcie się stanu szlacheckiego. Szlachectwo z rodu, kwestya szlachectwa matki, tudzież dzieci nieslubnych. Utrudnienia w sztucznem nabyciu szlachectwa: nobilitacja od 1578 dopuszczalna tylko za uchwałą sejmu, od 1601 musi być wpisana do konstytucyi; zakazane adopcye do herbów. Skartabellat (ograniczone prawo szlacheckie) nowo uszlacheconych.

Indygenat: nadanie szlachectwa polskiego szlachcicowi zagranicznemu, dopuszczalne również tylko za uchwałą sejmową (wyraźnie od 1641). Szlachectwo profesorów akademii krakowskiej (1535). Kwestya szlachectwa żydów nawróconych na chrześcijaństwo. Utrata szlachectwa (bezecność, kupiectwo). Zakazy używania tytułów wyższych (książęcych, hrabiowskich), z wyjątkiem rodów książęcych litewsko-ruskich z czasów unii lubelskiej, jako wynik zasady t. z. równości szlacheckiej.

33. Upadek miast. Dla usunięcia konkurencyi, czynionej szlachcie przez mieszczaństwo w gospodarce rolnej, wychodzi 1496 zakaz nabywania dóbr ziemskich przez mieszczan; wyjątki dopuszczalne według późniejszych ustaw tylko na rzecz kilku najważniejszych miast. Prawo ustanawiania cen towarów odebrane władzom miejskim, i przeniesione na urzędy szlacheckie, głównie wojewodów, stąd po części upadek cechów i przemysłu. Uwolnienie szlachty od cła wpływa niekorzystnie na handel miejski. Prawo składu zmodyfikowane o tyle, że dopuszczono też sprzedaży drobiazgowej (1507—1538), co stworzyło mieszczaństwu konkurencyą obcych kupców. Towarów krajowych nie wolno wywozić zagranicę krajowcom, tylko kupcom obcym (1565). Zdobywanie wschodnich osad handlowych przez Turków, najazdy na Polskę i t. p., łącznie z tamtymi przyczynami, powodują upadek handlu i przemysłu w Polsce. Przeprowadzenie dalszych ograniczeń prawnych mieszczaństwa staje się tem łatwiejszem, że nie miało ono zapewnionego przedstawicielstwa w sejmie (ustawa radomska 1505). Ograniczenia zakresu działania władz miejskich: jurydyki (domy szlacheckie w miastach) wyjęte z pod ich orzecznictwa; osobne wyższe sądownictwo miejskie upada, asesorya, organ szlachecki, staje się najwyższą instancją w sprawach miejskich. Rady miejskie poddane pod nadzór starostów, którzy całą ich samodzielność krepują.

34. Ograniczenia stanu włościańskiego. Skutkiem nabywania ujść Wisły (pokój toruński 1466) rozwój handlu zbożowego powoduje zmianę dotychczasowego gospodarstwa czynszowego (główny dochód ze wsi w czynszach kmiecych) na folwarczne, t. j. skomasowanie znaczniejszej liczby gruntów w rękę pana pod bezpośrednią uprawę. Stąd znacznie większe zapotrzebowanie sił roboczych przez panów: pańszczyzna, dawniej kilka dni na rok wynosząca, podnosi się już znacznie w w. XV., a statuty

toruński i bydgoski 1520 określają ją na jeden dzień w tygodniu. Później samowolnie podwyższano obowiązek pańszczyzniany do 3 dni w tygodniu (najłagodniej ukształtował się ten stosunek na Rusi Czerwonej). Podnoszono też czynsze, zwłaszcza w dobrach prywatnych, gdzie nie były spisane w lustracyach. Ograniczenia prawa wychodu chłopów, w r. 1532 prawo to całkiem zniesione. Prawo poszukiwania zbiegłych poddanych, niepodlegające dawności. Zupełne przytwierdzenie chłopów do gleby. Skup sołtystw na zasadzie statutu warcheńskiego 1423 przenosi też całą władzę sądowniczą na pana (późniejszy sołtys i ławnicy są tylko jego oficyalistami). Prawo panów skazywania chłopów »według rozumienia swego« (1573). Niedopuszczalność odwołań od wyroków sądów pańskich; tylko poddani dóbr królewskich mogą się odwołać przeciw starostom do sądów referendarskich.

35. Wyznania. Religia katolicka panująca. Unici obrządku wschodniego (od 1595) i Ormianie-katolicy (od 2 poł. XVII w.) równouprawnieni, lecz episkopat nie zasiada w senacie (umowa hadziacka 1658 niewykonana). Heretycy: edykt wieluński 1424, Tolerancja wyznań dyssydenckich 1573 uznana (konfederacja warszawska), ale potem stopniowo ograniczona: zakaz nabożeństw publicznych 1632, prywatnych 1717, wzbronienie dostępu do urzędów i funkcji poselskich i trybunalskich 1736. Reformy za Stan. Augusta. Wyznania zabronione: Aryanie, Kwakrowie, Menonici, Anabaptyści. Tatarzy na Litwie, ich prawo nabywania dóbr. Stanowisko żydów urządzone według wzorów zachodnich: za opiekę prawną panującego opłacają czynsz (poglówne), stąd *homines camerae*. Zasadniczy przywilej 1264, oparty na wzorach austriackich, węgierskich, czeskich. Przywileje Kazimierza W. i jego następców. Opieka prawna nad żydami: zabójstwo żyda karane śmiercią, ich stanowisko w stosunkach kredytowych, kwestya posiadania dóbr ziemskich, poddanie sądownictwu wojewodów, jako zastępców księcia w czasie wydania przywileju 1264.

36. Sejmy i sejmiki. Podstawą organizacyi sejmu ustawa radomska. Od 1569 (unia lubelska) wspólny sejm dla Korony i Litwy (unia parlamentarna). Skład: senat, t. j. arcybiskupi, biskupi, wojewodowie i kasztelanowie (krzesłowi i drażkowi), ministrowie. Przysięga senatorska na »udzielanie wiernych rad«. Izba poselska złożona z posłów, wybranych na sejmikach przedsejmowych każdego województwa, zwoływanych w zasadzie przez króla

osobnymi uniwersałami. Przewodnictwo w sejmiku: marszałek; udział: tylko szlachta, dygnitarze, urzędnicy, osiadli i nieosiadli; wybierają i wybierani na posłów tylko osiadli (1690). Jednomyślność uchwał od pocz. XVII w., w XVIII usunięta. Przedmioty obrad: propozycje królewskie i wnioski samoistne. Sejmiiki generalne w w. XVI dla porozumienia się posłów i senatorów pewnej dzielnicy, zmieniają się od XVII w. w sesje prowincjonalne, odbywane na sejmie. Zakres działania sejmu: ustawodawstwo, uchwały poborowe, kontrola skarbu, nobilitacje, fundacje, zarządzenia administracyjne, od 1764 wybór członków wyższych magistratur. Sądy sejmowe. Miejsce zebrania sejmu: Piotrków, Warszawa (od 1569), Grodno co trzeci raz (od 1673). Sejmy ordynaryjne sześciomiesięczne, co dwa lata, i ekstraordinaryjne dwumiesięczne w miarę potrzeby (od 1573). Przewodnictwo w senacie: król, w izbie poselskiej dyrektor, później marszałek. Regulamin obrad. Zebranie wstępne; rozdział izb; rugi poselskie; wybór marszałka, sekretarza i deputatów do konstytucyj. Złączenie izb, witanie poselskie, propozycje od tronu, wota senatorskie, przesłuchanie posłów cudzoziemskich. Ponowny rozdział: obrady nad propozycjami, projekty do łaski marszałkowskiej. Jednomyślność (*liberum veto*), uzasadniona w średniowiecznym ustawodawstwie (1454) dochodzi do szczególnego znaczenia od poł. XVII w. *Sistere activitatem*. Reforma z 1768: prawa kardynalne »nigdy nieodmienne«, *materiae status*, uchwalane jednomyślnością (*liberum veto* nie zrywa innych uchwał) i materje ekonomiczne i jurydyczne uchwalane większością głosów. Złączenie izb pod koniec sejmu, redakcja i publikacja konstytucyj, żegnanie poselskie. Sejmiiki relacyjne dla zdania sprawy z czynności sejmowych (1589). Stopień odpowiedzialności posłów.

37. Konfederacje. Są jak dawniej związkami społeczeństwa lub pewnych jego grup dla przeprowadzenia celów, którym państwo podołać nie może, wspierają nieraz rząd, ale czasem zwracają się przeciw niemu (rokosz); powstają za życia króla, głównie jednak podczas bezkrólewia, obejmując całą władzę w państwie. Zawijazywane bądź jako wojewódzkie, bądź jako generalne (koronne, litewskie) konfederacje, często tak, że wojewódzka przekształca się w generalną. Kierownictwo: marszałek konfederacji, generalność. Czasem przystępuje do niej król. Powodzenie konfederacji zależało od siły, jaką wytworzyła, wtedy najbliższy

sejm zatwierdzał jej uchwały; jeśli ją złamano, sejm (pacyfikacyjny) udzielał amnestyi ogólnej. Zasada większości głosów uznana w konfederacjach, stąd później sejmy zawiązywane pod węzłem konfederacyi dla uniknięcia skutków *liberum veto*.

38. Elekcyje królów. Pacta conventa. Wybory członków tej samej dynastyi; zakazane 1775. Kwestya wyboru Piastów (krajowców, 1696, 1733). Wybory za życia poprzedników; zakaz abdykacyi 1668. Bezkrólewie. Prymas-interrex. Sejm konwokacyjny (w zwykłym składzie) wiąże się w konfederacją generalną, obmyśla sposób elekcyi i wydaje zarządzenia co do zabezpieczenia pokoju wewnętrznego i zewnętrznego. Sejm elekcyjny, złożony z senatu i izby poselskiej, nadto z całej szlachty (nie dopiero od 1573), dokonywa wyboru. Miejsce i regulamin wyboru; wymagana jednomyślność. Wybory dwoiste od r. 1573. *Pacta conventa* (odmienne od generalnej konfirmacyi praw) jako umowa pomiędzy elektem a narodem, stąd w razie naruszenia paktów przez króla, prawo wypowiedzenia posłuszeństwa. Sejm koronacyjny (skład zwykły), odbywany w Krakowie, wyjątkowo w Warszawie. Prawo koronacyi przysługuje prymasowi, wyjątkowo wykonywane przez innych biskupów. Przysięga koronacyjna. Potwierdzenie *actorum interregni*.

39. Zarząd naczelny. Spoczywa w zasadzie w ręku króla, przez długi czas jedyne go wspólnego organu rządowego dla Korony i Litwy. Jego prawo mianowania urzędników i niemożność usunięcia ich w razie przewinień urzędowych (1538), dająca im niezależne wobec naczelnej władzy stanowisko. Senat w w. XVI w sprawach rządu ma wobec króla tylko głos doradczy. Od 1573 ustanowieni wybieralni z sejmu senatorowie *ad latus* (rezydenci) jako stała rada królewska (16, 28 członków), zrazu także z głosem doradczym, od 1717 stanowczym. Ministerstwa: marszałkowie (sprawy wewnętrzne), kanclerzowie (sprawy zewnętrzne i sprawiedliwość), podskarbiowie (sprawy skarbowe), przy końcu hetmani (sprawy wojskowe), osobne dla Korony i Litwy, w każdym państwie po dwu; wydają rozkazy niższym władzom w imieniu króla. Komisye wielkie od 1764 (1766): skarbowe i wojskowe, osobne dla Korony i Litwy, ciała kollegialne, wybierane przez sejmy, przejmują przeważną część funkcyj odnośnych ministrów. Komisya edukacyjna 1773 pierwsza władza wspólna dla Korony i Litwy. Równocześnie ustanowiona w tym samym

charakterze władzy wspólnej: Rada nieustająca, ciało kolegialne, również z pośród sejmu wybierane, działające bądź to jako pełna Rada pod przewodnictwem króla, bądź w pięciu osobnych departamentach (dla poszczególnych gałęzi zarządu centralnego) pod przewodnictwem wybranych ministrów. Król traci w Radzie atrybucye monarchy, wiązany jest bowiem jej uchwałami (stanowisko prezydenta). Podporządkowanie władz niższych, także komisyj wielkich, przedtem władz naczelnych, pod rozkazy Rady, z prawem pozbawiania urzędów z powodu przewinień urzędowych. Znaczenie tych reform.

40. Zarząd prowincjonalny. Jedynym niższym organem wykonawczym rządowym pozostają starostowie, lecz ci wyzwalają się z pod wpływu władzy naczelnej (króla), głównie przez ustawę 1538, orzekającą, iż król nie może urzędników z powodu przewinień urzędowych składać z urzędu. Natomiast zbliżają się coraz więcej do hierarchii ziemskiej i stają się wreszcie urzędnikami ziemskimi; za Stan. Augusta wybiera nawet szlachta po 4 kandydatów na opróżniony urząd starosty. Wiele spraw zarządu miejscowego dostaje się w ręce ogółu szlachty danej ziemi, która go wykonywa na sejmikach t. z. gospodarskich, wytworzonych w pierwszej połowie XVII w. Sejmiki repartują podatki sejmowe, uchwalają osobne podatki sejmikowe (miejscowe), obciążając nimi zwłaszcza stany niższe (mieszczaństwo i chłopów), z podatków utrzymują wojsko powiatowe, pod dowództwem mianowanych przez siebie rotmistrzów. Powstają t. z. rządy sejmikowe; ich strony ujemne: organ zbyt liczny, kierunek zarządu nieprzychylny stanom niższym, decentralizacya, wymagająca, aby władze naczelne porozumiewały się z kilkudziesięciu sejmikami. Ograniczenie rządów sejmikowych: 1717 w zakresie wojskowości (sprawy wojskowe poddane hetmanom), 1766—1768 w zakresie skarbowości (sprawy skarbowe poddane komisyom skarbowym).

41. Sądownictwo. Organizacya i właściwość sądów niższych, ziemskich, grodzkich i podkomorskich w zasadzie utrzymana dalej według wyrobionych poprzednio form. Wiece (instancye średnie) upadają wnet po 1578 (ustanowienie trybunału). Sądownictwo królewskie (najwyższe) wykonywane bądź to w formie sądów nadwornych czyli zadwornych, bądź sądów sejmowych, przy współudziale senatorów na dworze wzgl. na sejmie obecnych; szlachta w obu sądach nie ma zrazu udziału. Treść wyroku wy-

chodzi od króla, senatorowie (asesorowie) mają tylko głos doradczy, ale król może im zlecić samoistne rozstrzygnięcie sprawy: t. z. sądy asesorskie, od których wolno odwołać się do króla. Kompetencya sądów królewskich: sądownictwo apelacyjne wobec sądów ziemskich, starościńskich i podkomorskich, sprawy publiczne, sprawy dotyczące dóbr królewskich, sprawy przeciw urzędnikom, sprawy kryminalne, zagrożone karą śmierci, infamią lub konfiskatą. Za ostatnich dwu Jagiellonów wytwarza się pewna różnica kompetencji między sądami nadwornymi a sejmowymi. Nawał spraw, którym sądy króla podołać nie mogły i dążność szlachty do uzyskania udziału w sądownictwie najwyższem prowadzą do założenia Trybunału koronnego 1578. Skład: 27 deputatów szlacheckich, wybieranych na sejmikach deputackich i 6 deputatów duchownych, wybieranych przez kapituły. Miejsce: Piotrków dla Wielkopolski, Lublin dla Małopolski. Trybunał litewski 1581; kompetencya: sprawy odwoławcze od instancyj niższych. Odtąd sąd sejmowy sądzi: o zbrodnię majestatu, *crimen oppressi civis*, nadużycia wyższych urzędników, przekupstwo sędziów. Późniejsze zmiany w składzie i stałe kadencye sądu sejmowego od 1775. Inne sądy szczególne na dworze króla: sąd asesorski (odmienny od poprzedniego), osobny dla Korony i Litwy, najwyższa instancya dla spraw miejskich, pod przewodnictwem kanclerza, w otoczeniu urzędników, później senatorów i deputatów rycerstwa. Sądy referendarskie, najwyższa instancya w sprawach między poddanymi królewskimi a starostami i dzierżawcami. Sądy marszałkowskie, o ekscesy pod bokiem króla popełnione. Sądy relacyjne: apelacje w sprawach kurlandzkich i wyjątkowo od sądów asesorskich. Sądy kapturowe, od wygaśnięcia Jagiellonów, ustanawiane przez konfederacye podczas bezkrólewia, gdyż z powodu śmierci króla wszystkie sądy zwykłe, wykonywające władzę pod jego powagą, zawieszały swe czynności. Sądzą sprawy o naruszenie bezpieczeństwa; ustają z chwilą koronacyi nowego króla.

42. Skarbowość. Jak przedtem, dochody z dóbr królewskich służą zrazu na pokrycie potrzeb zarówno króla jak i państwa. R. 1563 Zygmunt August zrzuca się czwartej (właściwie piątej) części dochodów ze starostw grodowych i niegrodowych (tenut) na utrzymanie wojska stałego, t. zw. kwarta, uiszczana do skarbu rawskiego, jako zawiązku osobnego skarbu publicznego.

Roku 1589 i 1590 rozdział skarbu publicznego od królewskiego, przeprowadzony w całości. Do stołu królewskiego należą odtąd dochody z mennicy, żup solnych, kopalń, ceł i niektórych kompleksów dóbr, w których prowadzono zarząd bezpośredni (wielkorządy, ekonomie); dochody z innych dóbr królewskich (zarząd pośredni) i wpływy podatkowe należą do skarbu publicznego. Od podatków wolna szlachta i duchowieństwo, z wyjątkami przy końcu okresu (cło generalne i t. d.); na ludności kmiecej cięży łąnowe (poradłne), na miejskiej szos; żydzi płacą pogłównę, duchowieństwo składa ofiary dobrowolne. Pobory uchwalane od sejmu do sejmu w pewnej wielokrotności łąnowego. Nowe rodzaje podatków: hiberna z dóbr królewskich i duchownych w zamian za uwolnienie od kwatrowania wojska podczas zimy; podymne, wprowadzone 1629, od domów po wsiach, miasteczkach i miastach; pogłównę chrześcijańskie, na wzór pogłównego żydowskiego, wybierane w nadzwyczajnej potrzebie; cło generalne od towarów wprowadzonych do kraju. Reforma emfiteutyczna starostw 1775. Dla skarbów wojewódzkich na cele miejscowe uchwały sejmiki osobne podatki pod różnemi nazwami (około 20 nomenklatur), nakładane przeważnie na niższe warstwy (mieszczan, chłopów). Zarząd ich w ręku samych sejmików. W w. XVIII zniesiony zarząd skarbowy sejmików i osobne skarby wojewódzkie.

43. Wojskowość. Dawna forma pospolitego ruszenia, składającego się z szlachty posesyonatów, utrzymana w zasadzie nadal. Jej strony ujemne: ograniczenie do służby jedynie w granicach państwa, i to tylko przez 2 tygodnie bezpłatnie, upadek znajomości sztuki wojennej, niekarność. Od śmierci Zyg. Augusta zwołano pospolite ruszenie tylko trzy razy. Potrzeba stworzenia stałego wojska płatnego. Pierwsza reforma Zyg. Augusta: ustanowienie wojska kwarcianego (nie więcej nad 2000—3000 ludzi). Podział: na pułki czyli chorągwie, według uzbrojenia: na chorągwie polskie i cudzoziemskiego autoramentu. Ilość wojska ograniczona według konst. 1717 do 24000 (16000 Korona, 8000 Litwa), postanowienie zgubne ze względu na rosnące armie stałe sąsiadów; ale nawet i do tej wysokości dla braku funduszków nie doprowadzono. Wojsko nieraz niepłatne dokonywa rabunków i wiąże się w konfederacye. Reformy Batorego: Piechota łąnowa czyli wybraniecka, z 20 łąnów dóbr królewskich jeden kmięć;

w w. XVII obowiązek ten zrelewowany na opłatę nowego podatku „łanowe“, uiszczanego z dóbr królewskich. Kozacy rejestrowi. Geneza kozaczyzny (za Zygmunta I), złożonej z miejscowych ruskich tudzież awanturniczych napływowych elementów. Sicz zaporoska, Niżowcy. Organizacya Niżowców za Batorego przez spisanie ich w rejestry z nadaniem szerokiej autonomii (prawo wybierania atamatów, pod dowództwem hetmana). Zwichnięcie organizacyi kozackiej, bunt (Chmielnickiego 1648), zniesienie kozaków rejestrowych 1699.

44. Źródła prawa. Rozwój ustawodawstwa sejmowego na szerokie rozmiary; konstytucye uwzględniają szczególnie stosunki prawa politycznego i administracyjnego, a zaniedbują prawo sądowe. Niepowodzenie dwu wielkich prób kodyfikacyjnych (korektura Taszyckiego 1532—4 i projekt Zamojskiego 1776—80). Mniejsze kodyfikacye: Formula processus 1523, prawo wekslowe 1776 i in. Kodyfikacye prawa mazowieckiego: statut I (Prażmowskiego) z r. 1532 (zatwierdzony), statut II (Goryńskiego) z 1540, wprowadzenie prawa polskiego na Mazowszu i ekscepta mazowieckie z 1577. Trzy statuty litewskie 1529—1588, drugi utrzymany w mocy w województwach wołyńskim, kijowskim i bractawskim (statut wołyński); trzeci jako źródło pomocnicze »Ułożenija« cara Aleksieja Michajłowicza z 1649. Korektura pruska 1598. Wydania urzędowe poszczególnych konstytucyj sejmowych, ich zbiory urzędowe (1524) i liczne późniejsze prywatne. Volumina Legum.

Zaczątki okresu IV: Reforma ustroju Polski od 1788.

45. Geneza i przygotowanie reform. Upadek Polski wewnętrzny dosięga szczytu za Sasów. Szersze warstwy społeczeństwa nie odczuwają jeszcze wtedy potrzeby reform, tylko jednostki nawołują do nich, jak Leszczyński, Konarski i in. Silniej występuje prąd reformatorski już podczas bezkrólewia przed wyborem Stanisława Augusta (partya Czartoryskich), staje się dość powszechnym za rządów ostatniego króla, popierany przezeń w niejednym względzie, spotęgowany wstrząśnieniem, jakie w narodzie wywołał pierwszy podział. Przygotowanie zasadniczej zmiany ustroju przez reformy z r. 1764 i 1773/5, dotyczące głównie nowej organizacyi

naczelnych władz rządowych (komisye skarbowe, wojskowe, edukacyjna, Rada nieustająca). Początki sejmu czteroletniego. Uchwała o aukcyi wojska do 100000. Zniesienie Rady nieustającej. Zasady do poprawy formy rządu 1789 i prawa kardynalne 1790 na wzór praw kardynalnych z 1768. Uchwała Konstytucyi Trzeciego Maja wraz z włączoną do niej konstytucyą o miastach z dnia 18 kwietnia 1791 r.

46. Reformy społeczne. Stanowiska szlachty Konstytucya w zasadzie nie zmieniła, zachowując dawniejsze jej prawa i przywileje, ale równocześnie podniosła stanowisko mieszczan i chłopów. Mieszczanom przyznano prawo nabywania dóbr ziemskich, a szlachcie prawo trudnienia się handlem w miastach bez utraty szlachectwa; uznano możność dosługiwania się rang oficerskich przez mieszczan, tylko do urzędów ziemskich, zdawna szlacheckich, i do kanonij dla szlachty zastrzeżonych, nie dano im jeszcze dostępu. W miastach zniesiono jurydyki, usunięto kontrolę władz szlacheckich nad miejskimi; poddano je komisyi policyi jako najwyższej instancyi, do której powołano także reprezentantów miast. Rady miejskie i magistraty. Sądownictwo miejskie niższe, średnie (sądy apelacyjne) i najwyższe t. j. asesorya, do której wchodzi teraz także reprezentanci miast. Udziału w sejmie nie dano miastom w pełni, ale wprowadzono instytucyą plenipotentów miejskich, z pośród których na sesyach prowincjonalnych sejmu wybierano członków komisyi skarbowej i policyi, tudzież asesoryi; tu w sprawach miejskich mają głos stanowczy; nadto w sejmie mogli stawiać wnioski w sprawach handlu, przemysłu i miast (inicyatywa ustawodawcza). Co do chłopów nie przeprowadzono ich emancypacyi ekonomicznej (uwłaszczenia), na którą podówczas było za wczesnie, ale postanowiono, że odtąd wszelkie umowy, między panem a chłopem zawarte, mają być podstawą wzajemnego ich stosunku. Nawiązano tu do zwyczaju, stosowanego już przedtem przez niektórych właścicieli ziemskich, którzy zawierali z poddanymi umowy, uwalniając ich od różnych ciężarów. Była to wskazówka, program na przyszłość, w jakim kierunku rozwinąć się winny stosunki chłopskie. Zarazem orzeczono, że chłopci wzięci zostają pod opiekę prawa, co znaczy, że przeciw panom mogą szukać sprawiedliwości przed sądami publicznymi. Ogólnie biorąc reformy społeczne Konstytucyi nie zerwały od razu z tradycyą przeszłości, nie wypowiedziały jeszcze zasady równouprawnienia

wszystkich obywateli, ale wskazały do niej drogę, podnosząc znaczenie upośledzonych dotąd warstw niższych.

47. Reforma sejmowania. Sprawy na sejmach załatwiane podzielono na dwie kategorie: 1) prawa ogólne 2) uchwały sejmowe. Do pierwszej należą ustawy konstytucyjne, cywilne, karne, podatki wieczyste; do drugiej: wypowiedzenie wojny, zawarcie pokoju lub innych traktatów międzynarodowych, jednorazowe podatki, budżet i t. p. Co do uchwał sejmowych zliczano razem głosy senatorów i posłów, mogła zatem izba poselska (liczniejsza) zmajoryzować senat. Co do praw ogólnych głosowały osobno obie izby; jeśli senat sprzeciwił się wnioskowi, mogła go izba poselska ponowić na następnym sejmie, i jeśli się za nim oświadczyła ponownie, senat nie mógł się jej sprzeciwić. I tu więc możliwą była majoryzacja. Z czynnika równorzędnego z izbą poselską przetworzył się senat w czynnik podrzędny. Również królowi odjęto prawo sankcyi i przyznano mu tylko dwie kreski w senacie; mógł więc być zmajoryzowany w samym senacie, tem bardziej przez izbę poselską. Uznana przez to supremacya stanu szlacheckiego nad koroną, stanowi ujemną stronę reformy. Dodatnią było postanowienie, że poseł na sejmie nie reprezentuje interesów swojej ziemi, ale całego państwa, i może postępować według własnego uznania; instrukcye sejmikowe zakazane. Konsekwencyą tej reformy było zupełne zniesienie *liberum veto*, tudzież zakaz zawiązywania konfederacyj. Sejm ma być zawsze »gotowy«, t. j. posłowie wybrani na pewien sejm nie tracą mandatów z jego ukończeniem, ale zatrzymują je przez najbliższe dwulecie, gdyby się okazała potrzeba zwołania sejmu ekstraordynaryjnego. Sejm konstytucyjny, co 25 lat, celem rewizyi konstytucyi.

48. Reforma rządu. Usunięta elekcyjność królów, tron polski uznany jako dziedziczny. Ponieważ król nie miał potomstwa, więc przyznano następstwo wnuce Augusta III. Usunięty stosunek kontraktowy króla wobec narodu i prawo wypowiedzania mu posłuszeństwa. Król jest nieodpowiedzialny, ma prawo nadawania wszystkich urzędów w państwie, o ile nie są wybieralne, prawo mianowania oficerów, prawo ułaskawiania; wszelka władza w państwie, przedewszystkiem sądownictwo, wykonywane w imieniu króla. Naczelny rząd przy królu zarówno w Koronie, jak i na Litwie, sprawuje wspólna Straż, ministerstwo złożone z prymasa i pięciu ministrów, dla spraw policyi (wewnętrznych), spraw

zewewnętrznych, wojny, skarbu i sprawiedliwości, tudzież z marszałka sejmowego z głosem doradczym. Król nie jest podporządkowany woli Straży (jak w Radzie nieustającej), ale na odwrót zarządzenia króla bez podpisu ministra nie mają waloru; minister podpisujący odpowiedzialny przed sejmem. Prawo mianowania członków Straży z pośród wszystkich ministrów przysługuje królowi; nominacya powtarza się co dwa lata, przez co król ma możność powoływania na ministrów ludzi z programem, odpowiadającym programowi większości sejmowej (ministerstwo parlamentarne). Stosunek władz niższych (komisyj wielkich, komisyj porządkowych cywilno-wojskowych) do Straży określony o tyle niedokładnie, że orzeczono wprowadzić ich podwładność wobec Straży, ale pozostała odpowiedzialność wobec sejmów wzgl. sejmików, które je wybierały.

49. Rozwinięcie reform Konstytucyi w ustawodawstwie sejmku czteroletniego. W sprawach miejskich dwie ustawy z 1791 o urządzeniu władz miejskich, administracyjnych i sądowych, i o urządzeniu sądownictwa miejskiego. Co do równouprawnienia wyznań, jeszcze 1790 przyznano metropolicie kijowskiemu krzesło w senacie. Ustawa o sejmach 1791 i o sejmikach z tegoż r.; ta ostatnia ścieśnia prawo udziału mniej oświeconego tłumu szlacheckiego i ogranicza władzę i zakres działania sejmików gospodarskich. Ustawa o Straży z 1791, określająca jej stosunek do komisyj wielkich i komisyj porządkowych cywilno-wojskowych. Trzy ustawy o komisjach wielkich: wojskowej (1789), skarbowej, i komisji policyi (1791), z których wszystkie obok istniejącej poprzednio komisji edukacyjnej rozciągają władzę zarówno na Koronę jak i Litwę (stąd komisye obojga narodów), tak że obie części Rzpltej mają teraz także średnie instancje wspólne. Niższe instancje administracyjne, komisye porządkowe cywilno-wojskowe, zaprowadzone jeszcze 1789, rozwijają na szersze rozmiary działalność w kierunku zaspokojenia materyalnych i kulturalnych potrzeb społeczeństwa. Reforma sądownictwa wyższego: ustawa o sądach sejmowych i o trybunałach i gruntowne przekształcenie ustroju sądownictwa niższego, przez wprowadzenie sądów ziemiańskich, z usunięciem dawniejszych sądów ziemskich i grodzkich (1792). Prace przygotowawcze około ułożenia kodeksu cywilnego i karnego (kodeks Stan. Augusta). W zakresie skarbowości ustawa 1792, zarządzająca sprzedaż wszystkich dóbr królewskich, i ważniejsza od niej ustawa 1789, wprowadzająca ofiarę dziesiątego

grosza jako podatek, nałożony na szlachtę, usuwająca dawny przywilej wolności podatkowej tego stanu.

50. Upadek i znaczenie reform. Konfederacja targowicka obala dzieło sejmu czteroletniego. Sejm grodzieński 1793 daje ponowną sankcją dawniejszemu, z czasów przed Konstytucją, ustrojowi. Wypadki te, oraz drugi i trzeci rozbiór Polski, przerywają nowo zapoczątkowany rozwój państwa i społeczeństwa polskiego, który zdobył sobie już był trwałą i głębszą podstawę w odrodzeniu Polski i częściowych reformach od lat trzydziestu wstecz; istniały zatem warunki rozwoju, gdyby go z zewnątrz nie wstrzymano i nie przerwano. Reformy Konstytucji i Sejmu czteroletniego nie były we wszystkim doskonałe z dzisiejszego punktu widzenia; oparły się częściowo o tradycje dawnych urzędów, z nowych haseł zachodnich, zwłaszcza rewolucji francuskiej, korzystały rozważnie i z umiarkowaniem, ale właśnie dla tego są dziełem narodowym, w którym co jest dobrego, wychodzi na chlubę społeczeństwa polskiego. Usunęły one zasadnicze wady dotychczasowego ustroju: dały opiekę prawną stanowi włościańskiemu i otworzyły drogę do pomyślnego ułożenia się jego stosunków materialnych, przywróciły miastom samorząd, zapewniły im udział i pewien wpływ w organach centralnych, usunęły upokarzające ograniczenia prawne stanu mieszczańskiego; zreformowały sejm w duchu nowożytnym i usunęły główny filar nierządu, *liberum veto*; stworzyły silny rząd, z nieodpowiedzialnym, dziedzicznym królem na czele. Położony został ostatecznie fundament pod nową organizacją państwa i społeczeństwa polskiego; zjawisko tem godniejsze uwagi, że reforma dokonała się bez nacisku ze strony warstw niższych, dobijających się praw, bez nacisku ze strony rządu, zmierzającego do umocnienia swej władzy, z dobrej woli i uznania tego stanu, który przeprowadzając reformy, musiał zrzec się wyłączności swych praw, swojego wpływu i znaczenia. Był w tem dowód, że Polska sama przez się zdolna jest odrodzić się z dawniejszego upadku.

